

موقعیت اجتماعی گرایش به دعا در جامعه ایرانی - اسلامی معاصر^۱ (یک تحلیل ثانویه)

سید محمود نجاتی حسینی*

چکیده

بخشی از فهم زیست جهان دینی در گروی شناخت میزان کمی و کیفی گرایش - نگرش به دعاخوانی است. در این راستا، یک راه مطمئن، مناسب و مستند از لحاظ منطق پژوهش اجتماعی، مراجعه به اجتماع دینی است. به این منظور، در مقاله حاضر به استناد داده‌های ثانویه به دست آمده و گردآوری شده مرتبط با این مضمون و با به کارگیری از تحلیل ثانویه به توصیف موقعیت اجتماعی دعاخوانی در ایران پرداخته شده است. این داده‌ها به خوبی نشان می‌دهد که تا چه اندازه و چگونه اعضای یک اجتماع دینی در موقعیت اجتماعی دعاخوانی قرار گرفته‌اند. به طور عمده، همه موقعیت‌ها و وضعیت‌های اجتماعی به صورت شبکه‌ای به هم گره خورده‌اند؛ از این رو، این اصل را باید درباره موقعیت و توزیع اجتماعی دعاخوانی در ایران صادق فرض کرد. به این ترتیب، دعاخوانی را باید بخشی از شبکه اجتماعی دینداری، یا به عبارت جامعه‌شناختی آن، شبکه دینداری اجتماعی محسوب کرد.^۲

واژه‌های کلیدی: موقعیت اجتماعی، دعا، جامعه ایرانی، اسلامی معاصر

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای ابعاد اجتماعی دعای شیعی» است که با حمایت دانشگاه آزاد اسلامی واحد آشتیان انجام شده است.

Email: nejati.hosseini@gmail.com

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آشتیان

۲. در این باره نگاه شود به: نجاتی حسینی، ۱۳۹۱.

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۲/۰۳ تاریخ تأیید: ۹۲/۰۵/۲۹

مقدمه

از دیدگاه جامعه‌شناسی دین (نگاه اجتماعی به دین) و جامعه‌شناسی دینی (نگاه دینی به جامعه)، نگرش دعاخوانی و گرایش دعا کردن،^۱ یک کنش اجتماعی دینی است، مانند کنشی شبیه به آنچه که ماکس وبر با عنوان «کنش عقلانی معطوف به ارزش»^۲ نام می‌برد. به این معناست که ما باید عمل «دعاخوانی و دعا کردن» را کنشی مؤثر (به لحاظ اعتقاد و باور دعاکنندگان مبنی بر اثرهای مثبت آن بر فرد و زندگی‌اش)، مستمر (به لحاظ شایع بودن و جاری شدن آن در تمام ساعت‌ها و لحظه‌های زندگی روزمره فردی و اجتماعی) و فراگیر (از نظر سریان دعا به تمامی رخدادهای زندگی روزمره) بدانیم.

از این لحاظ و به دلیل بینافرهنگی و بینادینی نیز، نه تنها در ادیان ابراهیمی؛ بلکه در شبه‌ادیان آسیایی (مانند بودیزم، هندوییزم، تائوییزم، شیئتوییزم، زرتشتیزم) و نیز ادیان کاذب و فرقه‌های نوظهور روزافزون هم می‌توان شاهد مناسک و مراسمی مشابه دعاخوانی، مانند ورد^۳ و ذکر^۴ بود. هرچند کنش دعاخوانی در ادیان ابراهیمی به دلایل گوناگون و به لحاظ ماهیت ذاتی این ادیان (که خدا دارند)، به‌طور منطقی از نظام‌های اعتقادی، متافیزیکی و عرفانی زمینی دیگر متفاوت است؛ با این وجود، نفس وجود دعاخوانی برای برطرف کردن نیازهای معتقدان قابل تکذیب نیست.

البته دعای دینی،^۵ جایگاه خاصی در میان دعاخوانی دارد؛ زیرا نقش محوری برای پیوند زدن میان ابعاد گوناگون اجتماعی را بر عهده دارد. به عبارت دیگر، کنش اجتماعی دعاخوانی هم در خدمت تقویت باورهای دینی است، هم با شعائر اجتماعی خاصی همراه است و هم به عنوان نوعی تجربه دینداری نوشونده و روزمره با تقویت اخلاق دینی مرتبط است و نیز سرشار از معارف و آگاهی‌های عقیدتی و معنوی است. به این ترتیب، دعای دینی و دعاخوانی، به عنوان یک کنش اجتماعی دینی به موضوع محوری برای جامعه‌شناسی‌های دین و دینی (نگاه دینی به جامعه و نگاه اجتماعی به کنش‌های دینداری) تبدیل می‌شود (ر.ک: نجاتی حسینی، ۱۳۹۲).

با کاوش در طیف گسترده متون دعا و ادبیات دعاپژوهی که درباره ماهیت دعا، مقایسه بینادینی دعا و ارکان و موقعیت دعا است، می‌توان ایده‌هایی را استنباط کرد که همزمان

1. to pray

2. wertretionalitat action

3. hymn

4. dhikr

5. religious pray

نشان‌دهنده اهمیت اجتماعی، فلسفی و عقیدتی گرایش به دعای اسلامی - شیعی است. این ایده‌ها که مبنای خوبی برای گسترش «مبانی نظری دعا» نیز است، موقعیت و شأن ممتاز دعای اسلامی - شیعی را نشان می‌دهد. در جدول زیر، خطوط اساسی این مبانی آمده است (ر.ک: نجاتی حسینی، ۱۳۹۰).

جدول ۱: خطوط اساسی دعای اسلامی - شیعی: مبانی اجتماعی، فلسفی و عقیدتی

ایده	استراتژی
۱. دعا، تجربه تدین و تعبد است. ۲. دعا، متصل کردن من، تو، او، و ما به امر مقدس باری تعالی است. ۳. دعا، یک عمل تربیتی برای هدایت خود و دیگری است. ۴. دعا دربردارنده استغاثه، شکرگزاری، توسل، نذر کردن، عرض حال، شکواییه، اعتراف، استغفار، شفاعت، توبه و انابت است. ۵. دعا هم یک متن مقدس برای برقراری ارتباط با خدا است؛ هم نوعی عمل عبادی برای تقویت رابطه با خدا است؛ و هم یک سوژه برای کنار هم قرار دادن مسائل دینی است.	دعای ابراهیمی
۶. دعای اسلامی، مانع مسئولیت، تلاش و سعی عقلانی نیست. ۷. دعای اسلامی، اسباب مبارزه اجتماعی به صورت امر به معروف و نهی از منکر است.	دعای اسلامی
۸. دعای اسلامی، تجلی نیاز و عشق است. ۹. دعای شیعی دربردارنده سه بُعد است: فقر و نیاز، احساس عارفانه و عاشقانه و خودآگاهی و آموزش عقیدتی، سیاسی و ایدئولوژیک. ۱۰. دعای شیعی (علاوه بر داشتن ویژگی‌های دعای اسلامی)، بُعد مسئولیت انقلابی معنوی دارد. ۱۱. دعای شیعی، مسیری عاشقانه و عارفانه برای رهایی از زندان نفس و خویشتن خویش است. ۱۲. دعای شیعی (در شکل علوی و سجادی آن) مکتبی است که تجلی‌گاه عشق، آگاهی نسبت به جهان و عرصه نیازهای انسانی، نماد جهاد و مبارزه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در یک وضعیت ناهنجار اجتماعی است.	دعای شیعی

با توجه به این جدول، اکنون می‌توان پرسید که در زیست جهان دینی و اجتماعی روزمره، اکنون در جامعه ایرانی - اسلامی، کنشگران اجتماعی و فرهنگی در کنار و به موازات کنش‌های عرفی روزمره دیگری که انجام می‌دهند و با توجه به اهمیت و ضرورتی که دعای اسلامی - شیعی از لحاظ اجتماعی، عقیدتی و فلسفی دارد، تا چه اندازه و چگونه به دعا می‌پردازند؟ آنان چه نگرش - گرایشی به دعاخوانی و دعا کردن دارند؟

این مقاله برای پاسخ تجربی به این پرسش، از یکی از رویه‌های پژوهشی مناسب، یعنی تحلیل ثانویه بهره برده، که به داده‌های ثانویه یک دهه اخیر (۱۳۸۰ به بعد) ایران مستند است. به این منظور و با توجه به اینکه دعاخوانی و دعا کردن در این مقاله به عنوان بخشی از

شبکه دینداری اجتماعی مفروض گرفته شده است؛ از این رو، ابتدا تحلیل ثانویه داده‌های این مضمون اجتماعی دینی با عنوان وضع شبکه اجتماعی دینداری آمده و سپس به وضع اجتماعی دعاخوانی پرداخته شده است.

الف) وضع شبکه اجتماعی دینداری

انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، با موج جدیدی از دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی همراه بود. یکی از نشانه‌های مهم آن، دگرگونی در شبکه اجتماعی دینداری است؛ از این رو، در این قسمت با به‌کارگیری روش تحلیل ثانویه و جامعه‌شناسی دین (که نگاه اجتماعی به دینداری است)، بخشی از وضعیت شبکه اجتماعی دینداری در ایران پس از انقلاب اسلامی، با تأکید بر دهه اخیر (۱۳۸۰)، به صورتی فشرده گزارش شده است (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۸).

نقش و کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی که دین و دینداری در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی داشته است، همچنان محل بحث و توجه جامعه‌شناسان دین است. این نظر از همان ابتدای شکل‌گیری انقلاب اسلامی رواج بسیاری یافت که آیا با توجه به ماهیت دینی انقلاب و جهت‌گیری‌های ضد غربی آن، می‌توان آن را آخرین انقلاب مذهبی و معنوی در آستانه پایان قرن بیستم میلادی تلقی کرد. اکنون که هزاره سوم میلادی است، این پرسش مطرح می‌شود که آیا هنوز موج تأثیرهای انقلاب اسلامی در جامعه ایران وجود دارد، یا دگرگونی‌هایی در دینداری ایرانی‌ها رخ داده که خارج از موج تأثیرگذاری انقلاب اسلامی است؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها راه‌های علمی - پژوهشی متفاوتی وجود دارد. یکی از آنها، کاوش در دینداری ایرانیان با به‌کارگیری از مدل‌های جامعه‌شناسی دین است. یکی از رایج‌ترین این‌گونه مدل‌ها، مدل معروف به «گلاک و استارک» (۱۹۶۶) است، که پژوهشگران عرصه جامعه‌شناسی دین در ایران آن را برای سنجش تجربی میزان (کمی و کیفی) دینداری ایرانیان به کار برده‌اند.

به‌طور عمده، در ایران صورت بازسازی شده‌ای از این مدل برای سنجش متناسب دینداری اسلامی با تمرکز بر مذهب شیعی ساخته شده است که ویژگی‌های ذیل را دارد:

۱. سنجش بُعد اعتقاد دینی (اعتقاد به خداوند، پیامبری حضرت محمد(ص)، جهان آخرت، عدل الهی و امامت، عصمت پیامبران، عصمت ائمه اطهار(ع)، شفاعت، فرشتگان، عالم برزخ و شب اول قبر، قیام و ظهور حضرت مهدی (عج) و مانند اینها).

۲. سنجش بُعد تجربه دینی (حس معنویت همراه با عبادت، حضور خداوند در زندگی، ترس از خداوند، توبه کردن، کمک گرفتن از خداوند، توکل کردن، نذر کردن، شفا یافتن، استجاب دعا، و مانند اینها).

۳. سنجش بُعد اخلاقیات دینی (صداقت و راستگویی، عفو و گذشت، امانتداری، پایبندی به قول و قرار، تنفر از دورویی و تظاهر و ریا، دوری از تقلب و کلاهبرداری، دوری از تملق و چاپلوسی، نداشتن حرص و طمع، دوری از اسراف، غیبت نکردن و مانند اینها).

۴. سنجش بُعد عبادات و مناسک دینی (نماز خواندن، روزه گرفتن، پرداخت خمس، زکات و فطریه، تلاوت قرآن، خواندن دعاها، زیارت اماکن متبرکه، انجام حج، شرکت در نمازهای عید فطر و جمعه، شرکت در مراسم روضه خوانی و محرم و صفر، شرکت در مراسم شب‌های احیای ماه رمضان و مانند اینها).

به این ترتیب، پژوهشگران ایرانی به‌طور عمده با به‌کارگیری این‌گونه مدل تجربی، میزان دینداری ایرانیان، به‌ویژه در دو دهه اخیر را سنجیده‌اند. از این‌رو، مقاله حاضر، علاوه بر به کار بردن داده‌های موجود در این حوزه تلاش کرده، تحلیلی از شبکه اجتماعی دینداری در ایران (در دهه ۱۳۸۰) ارائه دهد (نجاتی حسینی، ۱۳۹۱).

با توجه به محدودیت مقاله و نیز ضرورت رعایت فشردگی بحث، فقط نمونه‌هایی از داده‌های موجود تحلیل شده است. معیار اصلی برای انتخاب این نمونه‌ها نیز عبارت است از:

الف) تنوع ابعاد گرایش سنجی دینداری؛

ب) تنوع پاسخگویان و گروه‌های اجتماعی مورد سنجش؛

ج) تنوع فضای جغرافیایی مورد سنجش.

از این لحاظ و با به‌کارگیری چند معیار بیان‌شده تلاش شده است تا وضعیت اجتماعی دینداری ایرانیان به‌طور کامل تحلیل شود.

۱. وضعیت اجتماعی اعتقاد دینی

اعتقادات دینی، باورهای پایه‌ای است که حکم ارکان دینداری را دارد. این باورها، اساسی برای عمل دینی و زندگی دینی محسوب می‌شود؛ بنابراین، ممکن نیست بتوان دینداری را بدون اعتقاد دینی تصور کرد. این امر، نه تنها درباره ادیان ابراهیمی (مشمول بر یهودیت، مسیحیت و اسلام)؛ بلکه حتی درباره دین‌های آسیایی (مانند زرتشتی، بودیزم، هندوئیسم، جینیسم، کنفوسیوسی، تائوئیسم)، فارغ از میزان حقانیت آنها نیز درست است. با توجه به اهمیت این مطلب، جامعه‌شناسی دین ناگزیر است برای کشف میزان کمی و کیفی وضعیت

اجتماعی دینداری در یک جامعه خاص به تحلیل داده‌های مربوط به میزان گرایش گروه‌های اجتماعی گوناگون از اعتقادات دینی کمک گیرد.

البته این نوع نگرش در جامعه‌شناسی دین و تحلیل‌های اجتماعی از دینداری، به‌ویژه برای دوره حاضر که عصر پیشرفته مدرنیته و سکولاریزم (کم‌اهمیت‌تر شدن دین در زندگی اجتماعی و در عوض تبدیل شدن دین و دین‌داری به یک موضوع شخصی، آن‌هم در حوزه خصوصی بدون هر گونه تأثیر بر زندگی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جامعه) است، فوق‌العاده اهمیت بیشتری نسبت به گذشته دارد. همچنین نسبت به جهان سنتی گذشته که به‌طور عمده جهانی پر رمز و راز و مملو از باور به امر مقدس بود و سایبان مقدس دینی بر سر فرهنگ و جامعه سنتی گسترده‌تر بود؛ اما امروزه بخشی از حوزه علم‌گرایی و تکنولوژی‌گرایی معاصر به صورتی نادرست و ناپخته بر ماده‌گرایی و تجربه‌گرایی فیزیکیال تمرکز دارد؛ بنابراین، باعث تردید بیشتر در باور به جهان نامحسوس و موضوعات دینی و در نتیجه، تشکیک در جهان غیب و امور متافیزیکی می‌شود. از این لحاظ نیز برای بخش گسترده‌ای از پژوهش‌های جامعه‌شناسی دین، این مهم است که نشان دهند چگونه حتی در متن این جهان بسیار پیشرفته مدرن و درست در کنار باور به ایده‌ها و یافته‌های علمی و تکنولوژیکی، همچنان اعتقادات دینی در میان بسیاری از اعضای جامعه می‌تواند فراوانی معناداری داشته باشد.

با این وجود، باید به این نکته مهم اشاره کرد که داده‌های آماری از نوع وضعیت اجتماعی دینداری همیشه باید با احتیاط لازم تفسیر شود. دلایل زیادی برای این امر وجود دارد: ممکن است کاستی‌های فنی آماری پژوهش انجام شده، عدم مهارت لازم پژوهشگران، سوگیری‌ها و جبهه‌گیری‌ها و اغراض شخصی پژوهشگران، نقص نظریه‌های اجتماعی دینداری، زمان نامناسب یا نامتعارف پژوهش و مانند آن، نتواند به‌خوبی ماهیت حقیقی دینداری را در یک جامعه خاص نشان دهد.

بنابراین، به‌طور خلاصه و با توجه به این نکته‌ها و هشدارهای علمی لازم، اکنون می‌توان نگاهی به نیمرخ وضعیت اجتماعی دینداری ایرانیان در یک دوره متفاوت از نظر فرهنگی و سیاسی (دوره دوم اصلاحات‌گرایی در دولت خاتمی) داشت. به‌طور خلاصه، جدول‌های شماره ۲ و ۳، برخی از شاخص‌های اجتماعی در اعتقادات دینی چند گروه اجتماعی را ترسیم کرده است. همان‌گونه که داده‌های جداول نشان می‌دهد؛ طی دوره مورد نظر (۱۳۸۰-۱۳۸۴) نوسان‌های آماری قابل ملاحظه‌ای در میزان کمی اعتقادات دینی مشاهده می‌شود. برای نمونه، در حالی که فراوانی آماری اعتقاد به اصول دین اسلام (مانند اعتقاد به وجود خداوند، بهشت و جهنم، ملکوت الهی و غیره)، بسیار بالا است (۷۰ درصد به بالا)؛ اما در برخی از شاخص‌ها،

به‌ویژه اعتقاداتی که وجه تبلیغی و حکومتی سیاسی پیدا کرده است (مانند اعتقاد به حجاب، نماز جماعت و جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، روزه‌داری و مراجعه به مراجع تقلید دینی)، درصدهای آماری گزارش شده توسط پژوهش‌های مورد استفاده در این مقاله متوسط بوده است؛ از این رو، چندان بالا نیست. این نوسان‌ها، به‌ویژه در میان طبقه متوسط تحصیلکرده (به‌خصوص دانشجویان) و شهرنشینان تهرانی بیشتر قابل تأمل است.

جدول ۲: وضعیت اجتماعی اعتقادات دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده‌شده)	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	پژوهشگر
دانشجویان دانشگاه‌های دولتی و آزاد	شهر تهران	۱۳۸۰	۱. اعتقاد به روزه گرفتن	۱۱	مرجایی
			۲. ضرورت رعایت حجاب	۳۳	
			۳. ضرورت اطاعت از مراجع دینی	۲۱	
			۴. اعتقاد به پرداخت خمس	۱۱	
			۵. اعتقاد به عمل به شریعت	۱۹	
			۶. ضرورت برگزاری نماز جماعت	۲۷	
دانش آموزان سوم دبیرستان‌های دولتی	شهر قم	۱۳۸۱	۱. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام	۴۲	مصرآبادی
			۲. اعتقاد به امر به معروف و نهی از منکر	۴۱	
			۳. اعتقاد به جذاب بودن کلام عالمان دینی	۳۲	
دانشجویان دانشگاه‌های آزاد و دولتی	شهر تهران	۱۳۸۱	۱. اعتقاد به واقعی بودن شیطان	۸۶	کاظمی و فرجی
			۲. اعتقاد به واقعی بودن بهشت و جهنم و برزخ	۹۰	
			۳. اعتقاد به امر به معروف و نهی از منکر	۵۶	
دانش آموزان راهنمایی و دبیرستان	کل کشور	۱۳۸۲	۱. اعتقاد به حضور خداوند در زندگی	۸۲	صدیق سروستانی
			۲. اعتقاد به تأمین سعادت دنیوی و اخروی از راه دین	۷۴	
			۳. اعتقاد به ضرورت اطاعت از دستورات دین	۶۳	
			۴. اعتقاد به حقیقت انکارناپذیر بهشت و جهنم	۷۱	
دانشجویان کارشناسی دانشگاه تبریز	شهر تبریز	۱۳۸۲	۱. نگاه به دین به عنوان نقشه زندگی	۲۴	خراطیان خامنه
			۲. اعتقاد به واقعی بودن خداوند	۷۹	
			۳. ضروری دانستن پناه بردن به خداوند در زندگی	۷۳	
افراد بالای ۱۶ سال	کل کشور	۱۳۸۲	۱. اعتقاد به خداوند	۹۶	آزاد ارمکی
			۲. اعتقاد به زندگی پس از مرگ	۹۷	
			۳. اعتقاد به روح	۹۸	
			۴. اعتقاد به جهنم	۹۸	
			۵. اعتقاد به بهشت	۹۸	
			۶. اعتقاد به آرامش با دینداری	۹۰	
			۷. اعتقاد به اهمیت خداوند برای زندگی	۸۳	
			۸. اعتقاد به مذهبی بودن	۹۵	

جدول ۳: وضعیت اجتماعی اعتقادات دینی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۸۲)

پژوهشگر	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	گزینه (پرسیده شده)	زمان پژوهش	مکان پژوهش	گروه اجتماعی مورد سنجش
صفری شالی	۵۰	۱. اعتقاد به دینداری	۱۳۸۲	شهر تهران	افراد بالای ۱۶ سال
	۵۴	۲. اعتقاد به دوری از گناه			
	۵۴	۳. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام			
	۵۴	۴. اعتقاد به احساس آرامش و امنیت از راه راز و نیاز با خداوند			
	۵۲	۵. اعتقاد به آخرت و جهان پس از مرگ			
مهدوی	۸۸	۱. اعتقاد به قدرت متعالی خداوند	۱۳۸۳	شهر تهران	کاربران اینترنتی
	۷۶	۲. اعتقاد به حقیقت گویای قرآن و کلام خداوندی			
	۶۹	۳. اعتقاد به زندگی ابدی			
	۹۱	۴. اعتقاد به خداوند به عنوان خالق هستی			
	۳۳	۵. اعتقاد به بهشت و جهنم در این دنیا			
	۸۳	۶. اعتقاد به پیامبری حضرت محمد(ص)			
	۵۷	۷. اعتقاد به ائمه اطهار(ع) به عنوان کامل شدن دین			
صفری شالی	۷۸	۱. اعتقاد به روز جزا و حساب و کتاب	۱۳۸۳	شهر تهران	افراد بالای ۱۶ سال
	۷۹	۲. اعتقاد به کامل بودن دین اسلام			
	۸۹	۳. اعتقاد به آرامش بخش بودن دین و دینداری			
صفری شالی	۵۳	۱. اعتقاد به واقعبیت قیامت	۱۳۸۴	شهر تهران	افراد بالای ۱۶ سال
	۴۴	۲. اعتقاد به احساس آرامش با راز و نیاز با خداوند			
	۴۴	۳. اعتقاد به احساس پوچی بدون دین			

۲. وضعیت اجتماعی عبادات و مناسک دینی

همان گونه که بیان شد، میزان کمی و کیفی عمل به اعتقادات دینی در قالب عبادات (فردی) و مناسک (گروهی)، بخش مهمی از وضعیت اجتماعی دینداری و عمل دینی را نشان می دهد. در جدول های شماره ۴ و ۵، این وضعیت اجتماعی به صورت نمونه (دوباره برای دوره ۱۳۸۰-۱۳۸۴) نشان داده شده است.

جدول ۴: وضعیت اجتماعی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

پژوهشگر	میانگین درصد پاسخها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	گزینه (پرسیده شده)	زمان پژوهش	مکان پژوهش	گروه اجتماعی مورد سنجش
محسنی	۲۰	۱. شرکت در مراسم مذهبی	۱۳۸۰	۱۵ شهر	افراد ۱۶ سال به بالا
	۸۶	۲. پرداخت فطره			
	۴۰	۳. انجام نذر و نیاز			

رضایی	۵۹ ۶ ۴	۱. انجام اعمال واجب دینی ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. شرکت در نماز جمعه	۱۳۸۰	کل کشور	افراد ۱۵ سال به بالا
غیاثوند	۶۵ ۷ ۲ ۵۵	۱. خواندن نمازهای روزانه ۲. خواندن قرآن ۳. شرکت مستمر در مراسم عبادی ۴. روزه گرفتن	۱۳۸۰	شهر تهران	دانشجویان دانشگاه تهران
کاظمی و فرجی	۱۸ ۱۵ ۲۰ ۳۸ ۲۳ ۱۲ ۵۷ ۶۰ ۳۱	۱. شرکت در هیئت‌های مذهبی ۲. شرکت در مجالس دعا ۳. شرکت در جشن‌های مذهبی ۴. شرکت در مراسم عزاداری ۵. زیارت اماکن متبرکه ۶. شرکت در نماز جماعت ۷. خواندن نمازهای روزانه ۸. روزه گرفتن ۹. قرآن خواندن	۱۳۸۱	شهر تهران	دانشجویان دانشگاه‌های دولتی و آزاد
مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی	۷ ۱۱ ۶۶	۱. استفاده از رسانه‌های مذهبی ۲. مطالعه کتب مذهبی ۳. پایبندی به واجبات دینی	۱۳۸۱	شهر تهران	افراد بالای ۱۵ سال
رجب‌زاده	۳۵ ۱۳ ۵۳ ۴۳	۱. شرکت در مجالس مذهبی ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. زیارت اهل قبور ۴. خواندن قرآن	۱۳۸۲	۲۸ شهر مرکز استان	افراد بالای ۱۶ سال
گودرزی	۱۴ ۱۴ ۶ ۴۰ ۶۲	۱. خواندن مرتب نمازهای روزانه ۲. شرکت در نماز جماعت ۳. شرکت در نماز جمعه ۴. حضور در مسجد ۵. تقلید از مراجع دینی	۱۳۸۲	کل کشور	افراد بالای ۱۵ سال

جدول ۵: وضعیت اجتماعی عبادات و مناسک در ایران (۱۳۸۳-۱۳۸۴)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	پژوهشگر
دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی	شهر تبریز	۱۳۸۳	۱. خواندن مرتب نمازهای روزانه ۲. خواندن روزانه قرآن ۳. شرکت مستمر در مراسم عبادی ۴. روزه گرفتن	۶۵ ۷ ۲ ۵۵	غریب خواجه و میرزایی

غیاثوند	۵۱	۱. گرفتن روزه و خواندن نماز	۱۳۸۳	شهر تهران	دانشجویان دانشگاه‌های تهران
	۳	۲. برگزاری نماز جماعت			
	۲۶	۳. حضور در مراسم تاسوعا و عاشورا			
	۶	۴. خواندن قرآن			
	۱۱	۵. زیارت اماکن متبرکه			
زارع	۲۹ تا ۱۳	۱. شرکت در مراسم روضه و عزاداری	۱۳۸۴	شهر تهران	جوانان ۱۸ تا ۲۹ سال و دانشجویان دانشگاه تهران
	۲۸ تا ۱۶	۲. زیارت اماکن متبرکه			
	۲۵ تا ۹	۳. شرکت در هیئت‌های مذهبی			
	۳۰ تا ۱۳	۴. شرکت در اعیاد مذهبی			
	۷۰ تا ۳۹	۵. شرکت در مراسم محرم و صفر			
	۴	۶. شرکت در نماز جمعه			
	۲۱ تا ۱۱	۷. شرکت در جلسه‌های تفسیر و تلاوت قرآن			
	۱۳ تا ۱۱	۸. شرکت در نماز جماعت			

از دیدگاه جامعه‌شناسی دین، ماهیت عمل دینی (به تأثیر از اعتقاد دینی متناظر با آن)، خواه به شکل عبادات فردی باشد (مانند نماز خواندن، روزه گرفتن، دعا کردن، نذر کردن، تلاوت قرآن کریم، مطالعه کتب دینی، دیدن برنامه‌های رسانه دینی) و خواه در قالب مناسک جمعی انجام شود (مانند شرکت در مراسم عبادی دینی، از جمله نمازهای جمعه و جماعت، حضور در هیئت‌های مذهبی، زیارت اماکن مقدسه و متبرکه رسمی، زیارت امامزاده‌ها و نیز حضور در مجالس مذهبی، مانند روضه‌خوانی، مولودی، سفره‌های مذهبی، به‌ویژه برای زنان)، می‌تواند داده‌های زیادی از زندگی دینی برای تحلیل کردن زیست اجتماعی دینداران روایت کند.

دست‌کم (در صورت وجود داده‌های تجربی قوی و کمتر در برابر تردید از لحاظ پژوهش علمی) می‌توان گفت که این‌گونه آمارهای اجتماعی و فرهنگی نشان می‌دهد که تا چه اندازه و بیشتر در میان کدام گروه‌های اجتماعی و فرهنگی، دینداری به درون زندگی اجتماعی و فرهنگی رسوخ پیدا کرده است. همچنین به احتمال قوی می‌توان نظر داد که تا چه اندازه سکولاریزم (و به یک معنا، دنیاگرایی بدون لحاظ ارزش‌های دینی) به درون زندگی اجتماعی و فرهنگی اعضای یک جامعه نفوذ کرده است. با این مفروض، اکنون می‌توان از داده‌های جدول‌های شماره ۴ و ۵، به این نکته مهم رسید که فراوانی انجام عبادات فردی (نماز خواندن، روزه گرفتن، دعا خواندن و نذر کردن) در حد متوسط رو به بالا (۵۰ تا ۷۰ درصد) است، اما فراوانی شرکت و حضور در مناسک مذهبی جمعی به‌طور عمده کمتر از حد متوسط است؛ زیرا یکی از شاخص‌های مهم سکولاریزم، کاهش حضور و شراکت در مراسم اجتماعی مذهبی است. بنابراین، آمارهای این دو جدول می‌تواند نشانه‌هایی از این پدیده ارائه دهد.

۳. وضعیت اجتماعی تجربه دینی

تجربه کردن امر مقدس و احساس رویارویی با خداوند و تصور اینکه فرد به گونه‌ای مورد رحمت و لطف یا عذاب و عتاب خداوند قرار گرفته است، به‌طور معمول، از آن با عنوان «تجربه دینی» یاد می‌شود. فارغ از درستی این احساس و برداشت در نزد دینداران، برای جامعه‌شناسی دین چنین تجربه دینی می‌تواند نشان‌دهنده میزان دغدغه دینداری و احساس مذهبی بودن فرد محسوب شود. با توجه به این نکته، نفس این تجربه دینی و گزارش شدن آن توسط پاسخگویان در پژوهش‌های دینی می‌تواند نشانه‌هایی از قوت حضور دین و دینی بودن جامعه به دست دهد. در جدول‌های شماره ۶ و ۷، میزان کمی و کیفی چند نمونه از این گونه تجربه دینی در دوره سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۸۴ در نزد گروه‌های اجتماعی گوناگون نشان داده شده است. از این لحاظ، فراوانی آماری به نسبت بالای این نوع تجربه دینی (از ۶۰ تا ۹۰ درصد) بسیار جالب توجه است؛ به‌ویژه تجربه‌های دینی‌ای که به‌طور مستقیم به خداوند ارجاع می‌شود (مانند تجربه و احساس ترس از خدا، نظارت خدا، پناه بردن به خدا در تنهایی، حس عشق به خدا)، فراوانی بالایی دارد (در حد ۷۰ تا ۹۰ درصد).

۴. وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی

اگر تأثیر دین و پیامدهای دینداری، به صورت هنجارهای اخلاقی در رفتارهای فردی و کنش‌های اجتماعی باشد و یا اینکه افراد معتقد باشند که ریشه رفتارهای اجتماعی و اخلاقی آنها متأثر از دین و نوع دینداری آنها است، می‌تواند با عنوان «اخلاقیات اجتماعی دینی» تحلیل شود. از این لحاظ، بخشی از سنجش وضعیت اجتماعی دینداری در قلمرو تحلیل اخلاقیات دینی به معنای بیان‌شده قرار می‌گیرد. بر این اساس و با توجه به جدول‌های شماره ۸ و ۹ (برای سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۸۴)، نوسان‌های آماری قابل ملاحظه‌ای در گرایش به اخلاقیات دینی در ایران دیده می‌شود. برای نمونه، آن بخش از اخلاقیات دینی که سستی‌تر است (مانند ارزشمند بودن معنویت‌گرایی، لزوم خیرخواهی و کمک به دیگران) درصد بالایی (در حد ۶۰ تا ۸۰ درصد) دارد؛ اما ربط دین و دینداری به اخلاقیاتی که به‌طور عمده با ضرورت‌های زندگی مدرن به سبک غربی مرتبط است (مانند معاشرت آزادانه دختر و پسر، آزادی‌های اوقات فراغتی گوناگون، الگوهای حجاب و پوشش بدن)، با موافقت کمی توسط برخی از پاسخگویان (در حد ۲۰ تا ۴۰ درصد) روبه‌رو شده است. از این لحاظ نیز به نظر می‌رسد که نوعی دوقطبی شدن در گرایش به اخلاقیات دینی (به صورت موافق / مخالف) در ایران طی دوره مورد بررسی وجود داشته است.

جدول ۶: وضعیت اجتماعی تجربه دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۱)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	پژوهشگر
افراد بالای سال ۱۵	کل کشور	۱۳۸۰	۱. تجربه کمک گرفتن از خدا ۲. تجربه و احساس نزدیک شدن به خدا ۳. تجربه و احساس مذهبی بودن	۷۶ ۵۱ ۵۳	رضایی
دانشجویان کارشناسی دانشگاه تهران	شهر تهران	۱۳۸۰	۱. تجربه و احساس ترس از خدا ۲. تجربه انس با قرآن ۳. تجربه نزدیک شدن به خدا از راه نماز خواندن ۴. تجربه و لذت روزه گرفتن ۵. تجربه و احساس بازگشت به خدا	۵۱ ۴۹ ۶۱ ۴۶ ۹۱	غیاثوند
دانش آموزان سوم دبیرستان نظام جدید	شهرهای کل کشور	۱۳۸۰	۱. احساس توبه و پشیمانی از گناه ۲. احساس اجابت شدن دعا و آرزو ۳. احساس ترس از خدا ۴. تجربه نذر و نیاز به درگاه خدا ۵. تجربه پناه بردن به خدا از وسوسه شیطان	۶۹ ۷۰ ۶۵ ۶۶ ۶۵	طالبان
جوانان ۱۹ تا ۲۹ سال	شهر مشهد	۱۳۸۱	۱. تجربه اعتماد به نفس به دلیل ایمان به خدا ۲. تجربه و احساس نظارت خداوند بر انسان ۳. احساس پناهندگی به خدا هنگام مشکلات ۴. حس یاد خدا در تنهایی ۵. حس عشق به خدا و نزدیک شدن به او ۶. حس معنادار بودن زندگی با دینداری و معنویت ۷. احساس نگرانی از گناه ۸. احساس ترس از خدا ۹. احساس ترس از مرگ	۹۳ ۹۱ ۹۰ ۸۹ ۸۸ ۸۳ ۷۱ ۶۶ ۶۸	عظیمی هاشمی

جدول شماره ۷: وضعیت اجتماعی تجربه دینی در ایران (۱۳۸۲-۱۳۸۳)

گروه اجتماعی مورد سنجش	مکان پژوهش	زمان پژوهش	گزینه (پرسیده شده)	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	پژوهشگر
جوانان ۱۶ تا ۲۹ سال	شهر تهران	۱۳۸۲	۱. تجربه بخشش خواهی از خدا ۲. افتخار کردن به مسلمان بودن ۳. احساس ایمان به خدا در شرایط سخت ۴. احساس آرامش به هنگام زیارت اماکن متبرکه ۵. احساس آرامش به هنگام نزدیک شدن به خدا	۸۳ ۴۰ ۶۰ ۷۱ ۵۲	مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی
افراد بالای سال ۱۵	کل کشور	۱۳۸۲	۱. تجربه توکل به خدا ۲. تجربه درخواست کمک از خدا ۳. تجربه و حس نزدیک شدن به خدا	۹۰ ۹۳ ۶۵	گودرزی

مهدوی	۶۴	۱. تجربه معنادار شدن زندگی با دینداری	۱۳۸۳	شهر تهران	کاربران اینترنتی
	۶۱	۲. تجربه امنیت داشتن با دینداری			
	۴۱	۳. تجربه شناخت هستی از راه خدا			
	۸۴	۴. تجربه احساس راحتی از راه اعتقاد به خدا			
فرجی و کاظمی	۴۰	۱. احساس مجازات شدن به دلیل انجام گناه	۱۳۸۳	شهر تهران	دانش آموزان و دانشجویان دانشگاه‌ها
	۳۸	۲. احساس وسوسه شدن توسط شیطان			
	۶۰	۳. تجربه ترسیدن از خدا			
	۵۲	۴. احساس حضور در بارگاه الهی			
	۵۵	۵. احساس لطف از طرف خدا			

جدول ۸: وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی در ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۲)

پژوهشگر	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	گزینه (پرسیده‌شده)	زمان پژوهش	مکان پژوهش	گروه اجتماعی مورد سنجش
طالبان	۳۵	۱. مخالفت با دروغ‌گویی	۱۳۸۰-۱۳۷۹	کل شهرهای کشور	دانش آموزان سوم دبیرستان نظام جدید
	۴۱	۲. مخالفت با بدحجابی			
	۲۴	۳. مخالفت با رابطه با جنس مخالف			
عظیمی هاشمی	۸۲	۱. دین باعث پابندی به ارزش‌های انسانی است.	۱۳۸۱-۱۳۸۰	شهر مشهد	جوانان ۱۹ تا ۲۹ ساله
	۷۷	۲. دینداری باعث رضایت از زندگی است.			
	۵۳	۳. دینداری سبب نفع در زندگی می‌شود.			
	۷۹	۴. دینداری باعث سعادت‌مند شدن است.			
	۷۴	۵. دینداری مشکلات را حل می‌کند.			
مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی	۹۵ تا ۸۵	۱. دین مایه نشاط است.	۱۳۸۱-۱۳۸۰	شهر تهران	افراد بالای ۱۶ سال و دانشجویان دانشگاه‌های دولتی
	۱۳ تا ۵	۲. دین سبب انزواگرایی است.			
	۹۳ تا ۷۶	۳. دین عامل وحدت است.			
	۹۳ تا ۷۷	۴. دین باعث رحمت است.			
	۱۸ تا ۶	۵. دین مایه تعصب و خشونت است.			
	۹۲ تا ۶۵	۶. دین باعث پیشرفت است.			
	۳۰ تا ۸	۷. دین مایه عقب‌ماندگی است.			
مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی	۸۸	۱. ضرورت شکر خداوند	۱۳۸۲-۱۳۸۱	شهر تهران	دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاه‌های دولتی
	۸۳	۲. ضرورت کمک به فقرا			
	۷۶	۳. ضرورت حقیقت‌گویی			
	۴۴	۴. مخالفت با دروغ‌گویی			
	۸۶	۵. ضرورت رعایت حقوق دیگران			
رضایی	۴۰	۱. ضرورت حضور دین در جامعه	۱۳۸۲	شهر تهران	دانشجویان دوره‌های علمی - کاربردی مجتمع کوی دانشگاه تهران
	۴۸	۲. ضرورت عمل به دین برای مجازات			
	۳۵	۳. ضرورت عمل به دین در اداره کشور			
	۵۰	۴. ضرورت حضور دین در زندگی خصوصی			
	۵۲	۵. ضرورت حضور دین در امر ازدواج			
	۳۹	۶. ضرورت حضور دین در چگونگی پوشش			
	۴۵	۷. ضرورت حضور دین در روابط زناشویی			

جدول ۹: وضعیت اجتماعی اخلاقیات دینی در ایران (۱۳۸۳-۱۳۸۴)

پژوهشگر	میانگین درصد پاسخ‌ها (موافقت بالا+زیاد+همیشه)	گزینه (پرسیده شده)	زمان پژوهش	مکان پژوهش	گروه اجتماعی مورد سنجش
مه‌دوی	۱۸ ۲۸ ۱۸ ۴۵ ۶۱ ۶۶	۱. مخالفت با سقط جنین ۲. مخالفت با روابط جنسی پیش از ازدواج ۳. مخالفت با بی‌حجابی ۴. مخالفت با مشروبات الکلی ۵. مخالفت با ربا و نزول ۶. مخالفت با همجنس‌بازی	۱۳۸۳	شهر تهران	کاربران اینترنتی
غیاثوند	۴۰ ۳۹ ۲۲ ۳۱	۱. لزوم احترام به والدین ۲. ضرورت رعایت حقوق دیگران ۳. ضرورت مشارکت در امور خیریه ۴. لزوم رعایت حجاب و عفاف	۱۳۸۴	شهر تهران	دانشجویان دانشگاه‌ها
زارع	۴۵ ۲۳ ۲۴ ۳۰ ۱۹	۱. ضرورت سختگیری در فروش مشروبات الکلی ۲. ضرورت برخورد قاطع با بدحجابی ۳. لزوم کمک به دیگران به عنوان یک فریضه دینی ۴. حرمت دست دادن با نامحرم ۵. مخالفت با دوستی دختر و پسر	۱۳۸۴	شهر تهران	جوانان و دانشجویان دانشگاه

وضعیت اجتماعی دینداری در هر جامعه‌ای، نوسان و واریانس دارد. به‌طورعمده، این تفاوت‌ها، از یک دوره زمانی به یک دوره دیگر، در میان گروه‌های اجتماعی و فرهنگی گوناگون، در میان نسل‌های اجتماعی و نیز در میان ابعاد متنوع دینداری (اعتقادات دینی، عبادات و مناسک دینی، تجربه دینی و اخلاقیات دینی) قابل ملاحظه است. در این مقاله، این نوسان‌های فرهنگی و دینی درباره ایران (۱۳۸۰-۱۳۸۴) نشان داده شد. از این لحاظ، داده‌های تجربی نشان داده‌اند که تفاوت‌های بین‌نسلی و بین گروه‌های اجتماعی و فرهنگی بر وضعیت نوسانی دینداری ایرانیان مؤثر بوده است. این نوسان‌های دینداری بیشتر به دوقطبی بودن جامعه‌های سنتی/مدرن برمی‌گردد (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۸؛ رک: آزاد ارمکی و غیاثوند، ۱۳۸۴؛ خراطیان خامنه، ۱۳۸۲؛ رضایی، ۱۳۸۰؛ رجب‌زاده، ۱۳۸۲؛ زارع، ۱۳۸۴؛ رضایی، ۱۳۸۱؛ صدیق سروستانی، ۱۳۸۲؛ صفری شالی، ۱۳۸۲-۱۳۸۴؛ طالبان، ۱۳۷۹؛ عظیمی هاشمی، ۱۳۸۲؛ غیاثوند، ۱۳۸۰؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ گودرزی، ۱۳۸۲؛ مرجایی، ۱۳۷۹؛ مصرآبادی، ۱۳۸۱؛ محسنی، ۱۳۷۹؛ مه‌دوی، ۱۳۸۳؛ مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی، ۱۳۸۱-۱۳۸۳).

بنابراین، کمترین پیامد جامعه‌شناختی که از این مسیر شکل می‌گیرد، تقویت سکولاریزم (کم‌اهمیت شدن تأثیر اجتماعی دین و در مقابل، تبدیل شدن دین و دینداری به امری در

حوزه خصوصی افراد و گروه‌های اجتماعی و رواج دنیاگرایی مهلک) است. جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ نیز (در صورت ادامه این روند) از این قاعده مستثنا نبوده و نخواهد بود.

با این وجود، همچنان مسیریابی برای کاهش سکولاریزم وجود دارد. بخشی از این مسیر، در روی‌آوری و توجه اجتماعی به دعاخوانی است. به عبارت دیگر، همان‌گونه که میزان‌های کمی و کیفی دینداری، گونه اجتماعی دعاخوانی را تعیین می‌کند؛ به همین ترتیب، روی‌آوری اجتماعی به دعاخوانی را نیز باید تعیین‌کننده اجتماعی دینداری دانست. اگر این فرض تجربی درست باشد — که ظاهراً و فعلاً دلیلی بر نادرستی آن در دست نیست — آنگاه باید برای فهم این معادله به وضعیت تجربی مراجعه کرد که با موقعیت و توزیع اجتماعی دعاخوانی در ایران مرتبط است. در بخش بعدی به این موضوع پرداخته خواهد شد.

ب) وضع اجتماعی دعاخوانی

همان‌گونه که گفته شد گرایش به دعا، خواندن دعا و الهام گرفتن از دعا در میان شیعیان ایرانی را می‌توان به عنوان بخشی مهم و تعیین‌کننده از شاخص موقعیت اجتماعی دعاخوانی در نظر گرفت. این شاخص، با توجه به منطق نظری این پژوهش که مبتنی بر نهادن دعاخوانی در شبکه اجتماعی دینداری یا شبکه دینداری اجتماعی و درهم‌تنیده دانستن متن و بافتار در یکدیگر است، پارامتر مناسبی برای تکمیل فهم ما از زیست جهان متنی دعای شیعی است. به این دلیل مهم این است که متن و بافتار دائم در خدمت بازتولید یکدیگرند؛ از این رو، فهم یکی (متن دعای شیعی) در گرو فهم آن دیگری (زمینه اجتماعی، عینی و عملی دعاخوانی و گرایش واقعی به خواندن دعا) است؛ چرا که نمی‌توان از اهمیت گفتمانی و تأثیرهای متافیزیکی و اجتماعی متن دعای شیعی بحث کرد، بدون آنکه به زمینه‌های اجتماعی و تجربی آن توجه نکرد. همان‌گونه که سخن گفتن از عمل و باور به دعاخوانی شیعی را نمی‌توان بدون در نظر نگرفتن شبکه دینداری اجتماعی یا شبکه اجتماعی دینداری (یعنی مؤلفه‌های اصلی دربردارنده باورها، مناسک، اخلاقیات، تجربه‌ها و دانش دینی معتقدان و متدینان) فهمید.

بنابراین، در ادامه، با این منطق، چند داده اساسی درباره موقعیت و توزیع اجتماعی دعاخوانی میان شیعه ایرانی تحلیل خواهد شد. همان‌طور که در جدول‌های شماره ۱۰ تا ۱۴ نشان داده شده است، این داده‌ها به دهه تاریخی اخیر مربوط است. دهه‌ای که براساس برخی از تحلیل‌های دین‌پژوهی اجتماعی (از جمله مواردی که در قسمت پیشین نیز به آنها اشاره

شد)، ظاهراً موج تزلزل در شبکه اجتماعی دینداری در ایران را نشان می‌دهد. با این توصیف، کمرنگ بودن جایگاه دعا در این داده‌ها را نباید — دست‌کم از دیدگاه جامعه‌شناختی — عجیب و غریب دانست. هرچند درحقیقت، از دیدگاه الهیاتی و متافیزیکی و نیز با توجه به ماهیت عمیق ایدئولوژی محق و اصیل شیعی، این نوع گرایش ضعیف به دعاخوانی در میان شیعه ایرانی باعث تأمل و تألم است (!؟).

۱. موقعیت اجتماعی گرایش به دعا

دو شاخص تجربی برای گرایش فردی و جمعی به دعا در داده‌های تجربی در سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۵ در ایران گزارش شده است: میزان اعتقاد واقعی پاسخگویان به دعا و میزان عمل واقعی به دعاخوانی. این داده‌ها، در جدول شماره ۱۰ که با به‌کارگیری از تجمیع داده‌های مندرج در ۱۸ عنوان پژوهش تجربی مرتبط بازسازی شده، نشان داده شده است.

جدول ۱۰: میزان «اعتقاد به دعا» و «خواندن دعا» به صورت «فردی و جمعی» در ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۵)

تعداد	سال	محدوده	مشخصه	زیاد	متوسط	کم	هرگز
؟	۱۳۷۹ محسنی	۱۵ شهر	بالای ۱۶ سال	۱۰	۳۰	۲۰	۴۰
۶۵۴۴۰	۱۳۸۲ رجبزاده	۲۸ شهر مرکز استان	بالای ۱۶ سال	۳۱	-	-	-
۱۲۵۳	۱۳۸۱ ایسپا	شهر تهران	بالای ۱۵ سال	۱۵	۱۴	۲۵	۴۵
۱۲۵۳	ایسپا	شهر تهران	بالای ۱۵ سال	۷۰	۱۵	۱۰	۵
۲۰۵۱	۱۳۸۱ صفری شالی	شهر تهران	بالای ۱۵ سال	۲۸	۳۴	۳۸	-
۲۰۵۱	۱۳۸۳ صفری شالی	شهر تهران	بالای ۱۵ سال	۴۵	۲۱	۴	۳۰
۲۰۵۱	۱۳۸۴ صفری شالی	شهر تهران	بالای ۱۵ سال	۳۸	۲۷	۲	۳۴
۴۵۸۰	۱۳۸۲ گودرزی	۲۸ شهر مرکز استان	بالای ۱۵ سال	۱۶	۲۶	۵۷	-
۴۰۸	۱۳۸۳ مهدوی	-	کاربران اینترنتی	۴۶	۴۰	-	-
۲۵۲۵	۱۳۸۱ کاظمی و فرجی	تهران	دانشجویان	۱۵	۳۴	۲۷	۲۴
۴۰۰	۱۳۸۳-۱۳۸۴ غریب خواجه و میرزایی	تبریز	دانشجویان	۲	۱۸	۵۰	۳۰
۵۳۵۴	۱۳۷۹ طالبان	۷ شهر مرکز استان	دانش آموزان سوم دبیرستان	۱۳	۱۲	۵۹	۱۶
۳۸۴	۱۳۸۴ زارع	تهران	دانشجویان	۴۰	۳۳	۲۷	-
۴۲۷	۱۳۸۱ ایسپا	تهران	دانشجویان	۳۰	-	-	۷۰
۳۲۷	۱۳۸۲ رضایی	تهران	کوی دانشگاه تهران	۱۶	۲۵	۳۵	۲۴

تعداد	سال	محدوده	مشخصه	زیاد	متوسط	کم	هرگز
۵۱۹	۱۳۸۰-۱۳۸۱ عظیمی هاشمی	مشهد	۱۹ تا ۲۹ سال	۴۰	۴۹	۱۱	-
۳۳۵	۱۳۸۵ صابر	دانشگاه محقق اردبیلی	دانشجویان	۳۱	۲۶	۴۳	-
۸۷۵	۱۳۸۳	تهران	دانشجویان	۸۰	۱۵	۵	-

* بازسازی شده براساس داده‌های کاظمی و فرجی (۱۳۸۸)

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، از میان حدود ۸۵ هزار پاسخگو (رقم دقیق: ۸۴۸۷۸ نفر) در سرتاسر ایران در طی هفت سال (۱۳۷۹-۱۳۸۵)، که به‌طور عمده نیز بالای ۱۶ سال هستند و در میان آنها، دانش‌آموزان و دانشجویان از هر دو جنس وجود دارد، میزان کمی گرایش به دعاخوانی در ایران (در شکل تجمیع شده آن، با به‌کارگیری تقسیم میزان‌های چهارگانه «زیاد، متوسط، کم و هرگز» بر ۱۸ مقوله) به شرح زیر قابل استنباط است. البته تأکید ما، براساس این پژوهش، فقط بر چند داده کیفی‌تر و اساسی‌تر بوده است.

- در مجموع (از میان حدود ۸۵ هزار نفر)، فقط ۳۲ درصد (تقسیم کمیت ۵۷۰ بر ۱۸) به صورت زیاد به دعا (اعتقاد به دعا و خواندن دعا) گرایش داشته‌اند.
- به‌طور کلی (از میان حدود ۸۵ هزار نفر) نیز ۲۳ درصد (تقسیم کمیت ۴۳۰ بر ۱۸) به‌طور متوسط به دعا (اعتقاد به دعا و خواندن دعا) گرایش داشته‌اند.
- همچنین در مجموع (از میان حدود ۸۵ هزار نفر)، ۲۲ درصد (تقسیم کمیت ۴۱۳ بر ۱۸) به صورت کم به دعا (اعتقاد به دعا و خواندن دعا) گرایش داشته‌اند.
- اما به‌طور کلی (از میان حدود ۸۵ هزار نفر)، ۱۷ درصد (تقسیم کمیت ۳۰۸ بر ۱۸) هرگز به دعا (اعتقاد به دعا و خواندن دعا) گرایش نداشته‌اند.

نکته قابل توجه در این باره، کمیت‌های «زیاد» و «هرگز» در گرایش به دعاخوانی است. بر این اساس، فقط یک‌سوم آزمودنی‌ها در ایران به دعاخوانی گرایش زیادی داشته‌اند و یک‌پنجم آنها نیز هرگز به سمت دعا نرفته‌اند. به همین ترتیب، این کمیت برای گرایش کم و متوسط به دعا نیز وجود داشته است. بنابراین، آنچه که سبب تألم و تأمل است، نه کمیت «زیاد» و حتی «متوسط» گرایش به دعا — که در جای خود و در وضعیت اجتماعی و سیاسی موجود باعث امیدواری است — بلکه کمیت «هرگز» در گرایش به دعای شیعی است. گرایش کم به دعا و به‌ویژه گرایش نداشتن به دعای شیعی واقعاً جای تعجب و پرسش است. هرچند این

روند تا اندازه‌ای برای دهه منتهی به ۱۳۹۰ (۱۳۸۸) کمی بهتر شده (ایسپا، ۱۳۸۸؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۸)؛ اما همچنان جای مطرح بودن آن پرسش را در خود نگه داشته است (ر.ک: جدول‌های شماره ۱۱ و ۱۲).

جدول ۱۱: میزان «خواندن دعا» به صورت «فردی» در ایران (۱۳۸۸)

هیچ	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
۶۳۹	۱۱۰۵	۱۴۹۰	۱۱۴۴	۵۱۱
۱۲/۹	۳۲/۴	۳۰/۲	۲۳/۲	۱۰/۴

* بازسازی براساس داده‌های ایسپا (۱۳۸۸، ص ۲۶۵).

** تعداد نمونه ۵ هزار نفر، افراد بالای ۱۸ سال، در ۳۰ استان

جدول ۱۲: میزان «خواندن دعا» به صورت «جمعی» در ایران (۱۳۸۸)

هیچ	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
۵۱۷	۱۱۱۳	۱۴۲۴	۱۰۴۰	۴۶۴
۱۱/۲	۳۴/۱	۳۰/۸	۲۲/۵	۱۰

* بازسازی براساس داده‌های ایسپا (۱۳۸۸، ص ۲۹۳).

** تعداد نمونه ۵ هزار نفر، افراد بالای ۱۸ سال، در ۳۰ استان

داده‌های سال ۱۳۸۸ درباره موقعیت اجتماعی دعاخوانی در ایران (نمونه ۵ هزار نفری از سرتاسر ایران) نیز نشان می‌دهد که همچنان یک‌سوم آزمودنی‌ها به دعا‌گرایش زیادی داشته‌اند. گرایش متوسط و کم به دعاخوانی نیز یک‌سوم بوده است. همچنین این داده‌ها نشان‌دهنده توزیع اجتماعی این کمیت‌ها براساس شئونات جامعه‌شناختی آزمودنی‌ها (سن، جنس و سطح تحصیلات) است.

۲. توزیع اجتماعی گرایش به دعا

هرچند گوناگونی متغیرهای جامعه‌شناختی موجود در پژوهش به کارگرفته‌شده نگارنده (ایسپا، ۱۳۸۸) محدود بوده است؛ با این وجود، صرف گزارش این کمیت‌های مرتبط با دعا براساس سن، جنس و سطح تحصیلات نیز، که توسط ما بازسازی شده است، فرصت نظری مناسبی برای فهم برخی از واقعیت‌ها است. این داده‌ها در جدول‌های شماره ۱۳ و ۱۴ آمده است.

جدول ۱۳: «توزیع اجتماعی» میزان «خواندن دعا» به صورت «فردی» در ایران (۱۳۸۸)

مقوله	زیاد	متوسط	کم	هیچ
مرد	۲۸	۳۱	۲۵	۱۶
زن	۴۰	۳۰	۲۰	۱۰
جوانسال	۳۴	۲۹	۲۳	۱۳
میانسال	۳۳	۳۱	۲۳	۱۲
بزرگسال	۳۴	۳۰	۲۰	۱۵
زیر دیپلم	۲۱	۳۳	۲۴	۱۶
دیپلم	۳۷	۳۲	۲۳	۱۱
دانشگاهی	۳۵	۲۶	۲۳	۱۶

* بازسازی براساس داده‌های ایسپا (۱۳۸۸، ص ۲۸۱).

** تعداد نمونه ۵ هزار نفر، افراد بالای ۱۸ سال، در ۳۰ استان

جدول ۱۴: «توزیع اجتماعی» میزان «خواندن دعا» به صورت «جمعی» در ایران (۱۳۸۸)

مقوله	زیاد	متوسط	کم	هیچ
مرد	۳۰	۳۰	۲۷	۱۳
زن	۳۵	۳۳	۲۲	۹
جوانسال	۳۱	۲۹	۲۶	۱۲
میانسال	۳۰	۳۳	۲۶	۱۱
بزرگسال	۴۰	۳۲	۱۸	۹
زیر دیپلم	۲۴	۳۱	۳۳	۱۰
دیپلم	۳۱	۳۲	۲۵	۱۱
دانشگاهی	۲۷	۳۳	۲۲	۱۸

* بازسازی براساس داده‌های ایسپا (۱۳۸۸، ص ۳۰۱).

** تعداد نمونه ۵ هزار نفر، افراد بالای ۱۸ سال، در ۳۰ استان

البته در این باره و با توجه به هدف پژوهش و نیز با تمرکز بر کمیت گرایش زیاد به دعاخوانی فردی و جمعی، توجه به چند داده کیفی و اساسی سودمند است:

- زنان (۳۸ درصد)، بیشتر از مردان (۳۵ درصد) به دعا گرایش داشته‌اند.

- همچنین بزرگسالان (۳۷ درصد)، بیشتر از جوانسالان (۳۲/۵ درصد) و میانسالان (۳۱/۵ درصد) به دعا گرایش داشته‌اند.

- در نهایت، دارندگان مدرک دیپلم (۳۴ درصد)، بیشتر از دارندگان مدرک دانشگاه (۳۱ درصد) و زیر دیپلم (۲۲/۵ درصد) به دعا گرایش داشته‌اند.

فارغ از مسئله میزان معرف‌نمایی این داده‌ها و معضله قدرت تعمیم تجربی آنها به جامعه آماری بزرگ‌تر — که همچنان از دیدگاه فلسفه علوم اجتماعی، به ویژه برای پژوهش‌های تجربی دینداری جای پرسش است — آنچه دستاورد این پژوهش بوده، این است که هرچند در مجموع، کمیت مطلوب دعاخوانی در ایران فراهم نشده است؛ اما از این لحاظ، واریانس آماری میان گروه‌های گوناگون جامعه دیده می‌شود. برای نمونه (همان‌گونه که در آمارهای بالا نیز دیده می‌شود)، براساس سن، جنس و سطح تحصیلات، چنین واریانسی قابل مشاهده است: زنان، بزرگسالان و دارندگان مدرک دیپلم در ردیف اجتماعی خود، دست‌کم در سال ۱۳۸۸ و در محدوده ضرورت‌های پژوهشی مرتبط با آن، به دعاخوانی گرایش بیشتری داشته‌اند.

نتیجه‌گیری

ما برای تکمیل فهم خود از زیست جهان متنی دعای شیعی (که به متن و جهان ذهنی برمی‌گردد) به بازخوانی تحلیلی زیست جهان اجتماعی دعا (که به بافتار و جهان عینی دعاخوانی ناظر است) روی آوردیم و از دو دترمینانت «موقعیت و توزیع اجتماعی» گرایش به دعا در ایران بهره بردیم. در راستای این پژوهش، داده‌هایی به دست آمد که نشان می‌دهد متأسفانه در حد انتظار و توقع، در ایران گرایش اجتماعی به دعا (نظریه اعتقاد به دعا و رویه خواندن دعا به صورت فردی و جمعی آن) همچنان (دست‌کم براساس داده‌های تجربی ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۵ و نیز سال ۱۳۸۸) کم‌رنگ است.

این مسئله تأمل‌برانگیز و تأمل‌آور همچنان جای پرسش دارد که چرا و چگونه چنین روندی در یک جامعه سیاسی - فقهی مدعی اسلامیت‌گرایی و آن هم از نوع شیعی وجود دارد؟ و اینکه چگونه می‌توان به ترمیم و بهبود این روند برای دستیابی به کمیت و کیفیت مطلوب آن اندیشید؟ البته در حد این نوع پژوهش فقط می‌توان انتظار داشت با شناخت ماهیت حقیقی و ایدئولوژیک گفتمانی دعای شیعی (و البته مهم‌تر از آن، فراتر از برداشت‌های سنتی فقهی کهن نسبت به ماهیت دعای شیعی که متأسفانه دعای شیعی را تا حد یک درخواست معمولی مادی برای برطرف کردن نیازهای بیولوژیک، معمولی و روزمره پایین می‌آورد و از این‌رو، از شأن «گفتمانی و ایدئولوژیک» دعای شیعی نیز می‌کاهد و نیز جایگاه گرایش اجتماعی به دعای شیعی را در جامعه پایین می‌آورد) و دست‌کم در محدوده زیست جهان فکری کنشگران متدین نسبت به ارتقای جایگاه ایده‌ای، فکری و ذهنی دعای شیعی اقدام کرد و متن دعای شیعی را به جایگاه حقیقی‌اش (آن‌گونه که منظور تشیع ناب علوی و تسنن ناب نبوی است)، بازگرداند.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی و احمد غیائوند (۱۳۸۴)، جامعه‌شناسی تغییرات فرهنگی در ایران، تهران: جامعه‌شناسان.
- ایسپا (۱۳۸۸)، پیمایش ملی سنجش دینداری ایرانیان، تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران، جهاد دانشگاهی.
- خراطیان خامنه، حسن (۱۳۸۲)، بررسی میزان گرایش دینی دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه تبریز و عوامل مرتبط با آن، دانشگاه تبریز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی.
- رجب‌زاده، احمد (۱۳۸۲)، رفتارهای فرهنگی ایرانیان، تهران: دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۸۰)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)، تهران: دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رضایی، محمد (۱۳۸۱)، بررسی تأثیر محیط‌های آموزشی بر نگرش‌های دانشجویان دوره‌های بلندمدت علمی - کاربردی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی.
- زارع، مریم (۱۳۸۴)، بررسی تغییر نگرش‌ها و رفتارهای دینی جوانان، دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی.
- صدیق سروسستانی، رحمت‌الله (۱۳۸۲)، بررسی وضع موجود سوء مصرف مواد مخدر در بین دانش‌آموزان کل کشور، تهران: معاونت تربیت بدنی و تندرستی، وزارت آموزش و پرورش.
- صفری شالی، رضا (۱۳۸۲)، مطالعه میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین مردم قزوین، قزوین: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قزوین.
- صفری شالی، رضا (۱۳۸۳ و ۱۳۸۴)، بررسی میزان رضایتمندی شهروندان تهرانی و علل مؤثر بر آن، [بی‌جا: بی‌نا].
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹)، بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور، تهران: معاونت پرورشی، وزارت آموزش و پرورش.

عظیمی هاشمی، مژگان (۱۳۸۲)، دینداری و رضایت از زندگی در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهرهای فردوس، درگز و نواحی ۴، ۵ و ۷ مشهد، مشهد: کارشناسی تحقیقات آموزش و پرورش استان خراسان.

غیاثوند، احمد (۱۳۸)، بررسی نگرش دانشجویان نسبت به رفتارهای دینی: مطالعه تجربی دانشجویان دانشگاه تهران، معاونت پژوهشی و آموزشی، سازمان تبلیغات اسلامی.

غیاثوند، احمد (۱۳۸۰)، بررسی فرآیند جامعه‌پذیری دینی جوانان: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران، دانشگاه تهران: پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی.

کاظمی، عباس و مهدی فرجی (۱۳۸۱)، بررسی رابطه استفاده از ماهواره و اینترنت با وضعیت دینداری دانش‌آموزان و دانشجویان، تهران: مرکز تحقیقات و مطالعات و سنجش برنامه‌ای، سازمان صدا و سیما.

کاظمی، عباس و مهدی فرجی (۱۳۸۸)، سنجش‌های دینداری در ایران، تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.

گودرزی، محسن (۱۳۸۲)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم)، تهران: دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

محسنی، منوچهر (۱۳۷۹)، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی فرهنگی ایرانیان، تهران: دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی.

مرجایی، سیدهادی (۱۳۷۹)، بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری‌های سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی، تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.

مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی (۱۳۸۱)، بررسی گرایش شهروندان تهرانی به مطالعه کتب مذهبی و شرکت در جلسات مذهبی، تهران: مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی.

مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی (۱۳۸۲)، بررسی نگرش‌های دانشجویان دانشگاه‌های تهران درباره ارزش‌های محوری، تهران: مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی.

مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی (۱۳۸۳)، تأثیر اندیشه سکولار در بین دانشجویان دانشگاه‌های تهران، تهران: مرکز ملی مطالعات و سنجش افکار عمومی.

مصرآبادی، جواد (۱۳۸۱)، مقایسه نظام‌های ارزشی نوجوانان با والدین در شهر قم، قم: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قم.

مهدوی، مهدی (۱۳۸۳)، سنجه‌های دینداری (با بررسی تجربی دینداری کاربران اینترنتی)، دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش اجتماعی.

نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۰)، «نسبت خود - دیگری در گفتمان دعای شیعی: پیوند الهیات اجتماعی و فلسفه اجتماعی دعا»، فصلنامه راهبرد فرهنگ، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی - مرکز مطالعات راهبردی، س ۴، ش ۱۴ و ۱۵، ص ۳۸-۱.

نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۱)، «وضعیت اجتماعی دینداری در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی»، فصلنامه مطالعات اجتماعی دین، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران، س ۱، ش ۱، ص ۸۷-۱۰۰.

نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۲)، «دعا: یک کنش اجتماعی دینی مؤثر، مستمر، فراگیر (تحلیل ادبیات دعا پژوهی)»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی - دانشگاه تهران، ش ۵ (زیر چاپ).

